

Functioning of the institute of community councils in the format of the research strategy of new institutionalism of political science

Функціонування інституту громадських рад у форматі дослідницької стратегії нового інституціоналізму політичної науки

Oksana Bashannyk

Key words:

civil society, community council, human rights, new institutionalism, political science, public authorities.

Ключові слова:

громадська рада, громадянське суспільство, новий інституціоналізм, органи державної влади, політична наука, права людини.

Постановка проблеми. Особливості формування, організації діяльності, використання результатів роботи громадських рад при органах державної влади на сьогоднішній день викликають значне зацікавлення політично активної частини громадськості, вчених-суспільствознавців, державних діячів. Для останніх вони є важливою через трансформуючий потенціал стосовно системи державного управління, яка під тиском громадянського суспільства зазнає ефектів лібералізації, результатом чого є гуманізація відносин людина – держава. Громадяни, в свою чергу, вбачають у структурах такого типу інструмент захисту прав і свобод людини і громадянина, оскільки громадські ради спроможні діяти в сегменті владних відносин, доступ до яких для пересічної особи ускладнений бюрократичними процедурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Масив дослідницьких розробок з обраної тематики можливо розділити на дві основні групи: науково-аналітичні статті, що стосуються переважно нормативно-правових основ функціонування громадських рад (С. Рудовська, Т. Наливайко, Т. Андрійчук, О. Міщан, В. Пальоха, С. Олефіренко та ін.) та інструктивно-методичні матеріали, в яких надаються рекомендації щодо організації діяльності громадських рад (Ю. Легенько, О. Руденко, О. Хмара, В. Купрій, А. Волошина, М. Лаціба). У другій групі, наприклад, докладно розкриваються завдання і права громадської ради, особливості її формування і роботи, можливості забезпечення інформування та впровадження результатів роботи¹. Ми вбачаємо за необхідне продовжувати дослідження таких структур у рамках політичної науки (спираючись на роботи О. Стойко, Ю. Шайгородського та ін.), адже інститут громадських рад може відігравати визначальну роль у трансформації політичної системи суспільства.

Метою статті є вивчення особливостей функціонування інституту громадських рад через використання аналітичного інструментарію дослідницької стратегії нового інституціоналізму політичної науки. Дана мета реалізується через виконання наступних завдань: 1) конкретизація теоретико-методологічних засад дослідження інституту громадських рад у політичній науці; 2) виокремлення аспектів функціонування громадських рад, які вказують на можливі ускладнення їх діяльності; 3) розгляд завдань роботи громадських рад при органах влади, що мають безпосередній вплив на реалізацію прав і свобод людини і громадянина.

Основний зміст статті. Актуалізація дослідницьких розробок, предметом аналізу яких є особливості функціонування громадських рад при різних органах державної влади, багато в чому пов'язана з викликами остаточно незавершеного на сьогодні процесу демократичної трансформації України. Зміни, що відбувалися під час лібералізації та демократизації (якщо ми узагальнимо історичний досвід якісно) політичного режиму значно сприяли налагодженню ефективної комунікації між владними структурами та громадськістю, але для остаточного усталення консолідованої демократії вони не повинні припинятися.

¹ Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: [навчально-методичний посібник] / ДП «Укртехінформ» – Київ, 2013. – С. 99-107.

Як підкреслює О.М. Стойко, розвинені демократії характеризуються постійною боротьбою за структурування і реструктуризацію демократичних інститутів, розширення чи звуження прав, наданих громадянам².

За період незалежності наша держава мала тривалий досвід реформ системи державного управління і трансформацій політичної системи, що найбільш наочно можливо розглядати через форматування інституціональної складової політичного процесу. Дж. Марч стверджував, що зміни в природі інститутів не можуть відбуватися довільно, а відображають скоріше локальну адаптацію – інститути підтримуються зсередини, утверджуються зовні та кодуються в правилах і практиках³. Формування дискурсу публічної політики, підтримка міжнародних організацій та, найголовніше, зародження відповідного запиту в політично активній частині суспільства – все це продовжує сприяти демократичним перетворенням, одним із прикладів яких можливо назвати утворення громадських рад при органах виконавчої влади.

На нашу думку, такий приклад доцільно розглядати в контексті нового інституціоналізму політико-інституційної парадигми політичної науки, оскільки це дозволяє реалізувати комплексний аналіз функціональних особливостей політичного інституту. Новий інституціоналізм цікавий для вчених тим, що залучає до наукового аналізу як головні політичні інститути, так й інститути «другого порядку»⁴. Держава та її установи як центральний інститут політичної системи суспільства залишається важливим предметом політичного дослідження, поряд з цим, в якості не менш впливових починають розглядатися структури, що не є складовими держави, але здатні реалізувати владу політичну. Класики загальної теорії нового інституціоналізму, такі, як Дж. Марч і Й. Олсен та ін. визнають значущість нормативних рамок діяльності акторів політичного процесу, які можуть мати подвійну природу. Згідно Д. Норту, інститути – це розроблені людьми формальні (закони, конституції) та неформальні (договори та добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію⁵.

Подібний розподіл акцентів дозволяє включити до аналітичних розробок весь комплекс факторів впливу на процес реалізації управління і встановити зв'язок між плюралізмом предметним та плюралізмом ідеологічним, що опосередковують один одного в площині політичної соціалізації. Так, Дж. Марч та Й. Олсен вказують на те, що демократичне врядування в контексті інституційної парадигми повинно передбачати: 1) створення, підтримку і розвиток демократичних громадянських і групових ідентичностей, а також виявлення та протидію ідентичностям, несумісним з демократією (через соціалізацію, деліберацію та участь); 2) створення та надання громадянам, групам та інститутам можливостей для здійснення прийнятних політичних дій; 3) оцінку (інтерпретацію) політичних дій; 4) розвиток політичної системи, здатної адаптуватися до змін вимог середовища⁶.

Процес деліберації і полягає в тому, щоб через інститути дорадчого характеру спільно із громадянським суспільством реалізувати функції держави – в політичній науці на цьому підґрунті концептуалізована теорія деліберативної або дорадчої демократії. Загалом, політичні інститути в новому інституціоналізмі характеризуються здатними як обмежувати політичну поведінку, так і створювати нові можливості для політичного функціонування, що визначається значною мірою характером політичної системи⁷. Варто згадати також, що Дж. Марч та Й. Олсен як основоположники нового інституціоналізму належали до наукової традиції соціологічного (нормативного) інституціоналізму, в основі формування якої була теорія організацій (Дж. Меєр, Б. Ровен та ін.), що зосереджувалася на дослідженні ціннісної діяльності акторів і культурних контекстах, в рамках яких функціонують організації (як окремі випадок інститутів)⁸.

Звернення до концептуального доробку теорії організацій зокрема та нового інституціоналізму політико-інституційної парадигми політичної науки загалом дозволяє не лише здійснити більш змістовне дослідження політичного інституту громадських рад, але й виокремити проблемні аспекти, які стосуються

² Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: [монографія] / О. М. Стойко. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; "Логос", 2016. – С. 92.

³ March, J.G. Footnotes to organizational change / J.G. March // *Administrative Science Quarterly*. – 1981. – Vol. 16. – P. 563–577.

⁴ Демчишак Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття політичний інститут / Р. Демчишак // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2015. – Вип. 27. – С. 10.

⁵ Норт Д. Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки / Норт Д.; пер. с англ. – М., 1997. – С. 5.

⁶ цит. за: Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: [монографія] / О.М. Стойко. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; "Логос", 2016. – С. 166-167.

⁷ Демчишак Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття політичний інститут / Р. Демчишак // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2015. – Вип. 27. – С. 11-12.

⁸ Панов П.В. Інституціоналізм(ы): Объяснительные модели и причинность / П.В. Панов // *Политические исследования*. – 2015. – № 3. – С. 41.

параметрів їх функціонування. Дж. Меєр та Б. Ровен на матеріалі дослідження розвинених країн дійшли висновку, що багато позицій, стратегій, програм і процедур сучасних організацій нав'язуються суспільною думкою; думкою ключових контрагентів; знанням, легітимованим системою освіти; соціальним престижем; законами⁹. Якщо взяти за основу розгляду навіть сучасну політичну практику, то можливо віднайти підстави для ствердження того, що суспільна думка в Україні щодо особливостей утворення та реалізації діяльності громадських рад все ще не має того вирішального значення, яке повинна була б мати порівняно з формалізуючим впливом держави.

Так, від самого початку функціонування в Україні громадських рад було запроваджено процедуру затвердження їх статусу, повноважень та можливості членства розпорядчими актами тих органів, діяльність яких ради в різних вимірах повинні контролювати. Наприклад, однією з перших розпочала свою роботу Рада підприємців України при Кабінеті Міністрів України, що було зафіксовано відповідною постановою Кабінету Міністрів України № 210 від 22 березня 1993 року. Головною метою діяльності Ради визначалося забезпечення ефективної співпраці підприємницьких структур з урядом України та іншими органами державної виконавчої влади в реалізації державної політики розвитку підприємництва та формуванні ринкової інфраструктури¹⁰. Звісно, що визнання необхідності залучати широку громадськість до діалогу з органами державної влади є однією з ознак лібералізації державної політики, але варто чітко розуміти, в чиїх інтересах переважно може реалізуватися така практика.

Вказаний формат утворення громадських рад дозволяє поставити питання про нечіткість їх інституціональної природи, тому що з однієї сторони, вони представляють певний сегмент інтересів громадянського суспільства (в залежності від сфери діяльності контрольованого органу), а з іншої – частково є складовою безпосередньо органів державної влади (які утворюють ради для впорядкування зв'язків із громадськістю). Тут доцільно навести аналіз типології неформальних інститутів Г. Хелмке і С. Левітські, яку опрацювала у своєму дослідженні О. Рибій, що представляє чотири види таких інститутів: додаткові, адаптивні, заміщуючі та конкуруючі. Згідно з даною типологією громадські ради можливо було б розглядати в якості додаткових, які співіснують та більше того, кооперуються з формальними інститутами для досягнення більшої ефективності результатів політики, оскільки для інтернальних (за О. Рибій) вони є надто загальнопоширеними¹¹. Однак навіть для додаткових неформальних інститутів громадські ради є значною мірою залежними від формалізованих політичних інститутів, зважаючи на поширену практику адаптувати елементи політичної системи розвинених держав без чітко усвідомленого суспільством запиту. Таким чином, демократична ініціатива впроваджується в низхідному напрямку, і ми отримуємо інституціональний трансформ – напівформальний політичний інститут, що покликаний виконувати безперечно важливі й необхідні суспільні функції, але не може визначатися як цілком громадянський.

Особливої актуальності цей аспект набуває з огляду на те, що при певних органах виконавчої влади громадські ради розглядаються як один із необхідних та впливових механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина в сфері повноважень даних органів щодо певного обмеження цих прав виключно у встановленому законом порядку. В положенні про Громадську раду з питань люстрації при Міністерстві юстиції України, затвердженому Наказом Міністерстві юстиції України від 04.11.2014 р. № 1844/5, основною метою її роботи визначається забезпечення здійснення громадського контролю за процесом очищення влади. У Законі України Про очищення влади від 16.09.2014 р. № 1682-VII останній роз'яснюється як встановлена Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування¹². Громадська рада відіграє в такому випадку наскільки необхідну, настільки ж і складну роль, тому що від неї є певні очікування у суспільстві в обсязі, невідповідному тим повноваженням, якими її наділяє держава (затверджуючи установчі положення про діяльність).

С. Рудовська звертає увагу також на деяку неоднозначність у застосуванні понятійно-категоріального апарату щодо визначення громадської ради як консультативно-дорадчого органу. Характеризуючи наявні

⁹ Мейер Дж. Институционализованные организации: формальная структура как миф и церемониал / Дж. Мейер, Б. Роуэн // Экономическая социология. – 2011. – № 1 (январь). – Т. 12. – С. 47.

¹⁰ Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 28.

¹¹ Рибій О. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності / О. Рибій // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 39–40.

¹² Наливайко Т. Здійснення громадського контролю за процесом очищення влади в Україні / Т. Наливайко // Історико-правовий часопис. – 2014. – № 2(4). – С. 20.

громадські ради при різних органах державної влади, такі поняття, як «консультативний орган» та «дорадчий орган» застосовуються окремо (наприклад, у постанові Кабінету Міністрів України № 599 «Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України»)¹³. Ця неоднозначність знову вказує нам на специфічну інституціональну природу громадської ради, тому що ставить питання про те, хто може реалізувати ефективний консультативний процес та не бути при цьому приналежним до відповідних структур навіть у минулому, не говорячи вже про необхідність бути обізнаним щодо останніх нововведень. Т. Андрійчук ще декілька років тому наголошувала на доцільності (з урахуванням можливості) формування при органах виконавчої влади двох видів громадських консультативно-дорадчих органів – експертних (консультаційних) рад та власне громадських рад, які об'єднуюватимуть представників громадськості, котрі не є фахівцями у сфері діяльності конкретного органу, але виразниками інтересів різних груп населення¹⁴. Подібне розмежування знижувало б гостроту внутрішнього організаційного конфлікту в типовій на сьогодні громадській раді та дозволило би позбавитися від складності функціонального навантаження завдань та неоднозначності статусного сприйняття в суспільстві.

Разом з тим, варто вказати на впровадження принципу пропорційності як методологічної основи діяльності громадських рад. Зазвичай, вживають загальне розуміння змісту принципу пропорційності, що спрямоване на врівноваження публічних та приватних інтересів і потреб, у сенсі обмеження прав людини у контексті забезпечення досягнення завдань публічного управління, та водночас – регулювання міри втручання держави в приватні справи з позицій співвідношення «мета – засоби». Оскільки такий принцип допускає обмеження прав людини, варто запропонувати певні суспільні компенсатори у вигляді діяльності громадських рад.

Тут можливо навести приклад роботи Громадської ради з питань люстрації при Міністерстві юстиції України, одним з основних завдань якої є створення умов для реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами. Для його виконання вона, в тому числі, наділена правом одержувати від державних органів, до компетенції яких належить проведення перевірок, інформацію щодо проведення перевірок відповідно до законодавства¹⁵. Діяльність даної громадської ради повинна слугувати не лише власне для органів влади від осіб, які підлягають дії Закону, але й також для дотримання безсторонності та попередження зловживання владою осіб, котрі уповноважені звільняти працівників, що не відповідають визначеним законодавством критеріям. Це прямо корелює з поширеною на сьогодні тезою про те, що в процесі саморозвитку соціуму громадянське суспільство відіграє ще й своєрідну роль стабілізатора. Саме громадські структури покликані визначати норми, призначені для подолання руйнівних процесів боротьби різноспрямованих сил¹⁶.

Втім, якщо діяльність Громадської ради з питань люстрації може не стосуватися більшої частини громадян, то Громадська рада при Міністерстві внутрішніх справ України викликає значну зацікавленість з огляду на обсяг і вплив повноважень відповідного Міністерства. Громадський контроль як елемент контрольних повноважень Громадської ради при Міністерстві внутрішніх справ України здійснюється шляхом реалізації загальних та спеціальних процедур. До загальних процедур належать заслуховування звітів про результати роботи, громадські слухання, громадський моніторинг, а до спеціальних – громадська експертиза, громадські перевірки, громадські розслідування¹⁷. На місцевому рівні виконання вказаних процедур забезпечується відповідними структурами при територіальних підрозділах – Громадська рада при ГУ МВС у Дніпропетровській області одним із пріоритетних напрямків своєї роботи визначає взаємодію громадськості та правоохоронних органів¹⁸. Як ми бачимо, такий розподіл функцій дозволяє скоригувати деяку нечіткість нормативно-правового статусу громадської ради як інституту, визнання необхід-

¹³ Рудовська С.І. Ключові поняття в діяльності консультативно-дорадчих органів / С.І. Рудовська // Вісник НАДУ. – 2015. – № 1. – С. 63-64.

¹⁴ Андрійчук Т. Громадські ради як інструмент участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики / Т. Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2011. – № 3. – С. 77-78.

¹⁵ Наказ міністерства юстиції від 19.06.2017 р. № 196715 Про внесення змін до Положення про громадську раду з питань люстрації при міністерстві юстиції України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0799-17>

¹⁶ Влада і суспільство: діалог через громадські ради : [монографія] / [Шайгородський Ю.Ж., Андрійчук Т.С., Дідух А.Я. та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю.Ж. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 14.

¹⁷ Мозоль Т.О. Поняття та межі контрольних повноважень громадської ради при Міністерстві внутрішніх справ України / Т.О. Мозоль // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2017. – Випуск 1. – С. 143.

¹⁸ Робоча група по Дніпропетровській області громадської ради при МВС розпочала свою роботу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dp.npu.gov.ua/uk/publish/article/236994>

ності функціонування якого зумовлено трансформацією політичної сфери життя суспільства. Це в певній мірі є наближенням до типу організації роботи консультативно-дорадчих органів, який запропонувала Т. Андрійчук, що може бути особливо доречним з огляду на суспільну важливість проблем, з якими стикається ця Громадська рада.

Одним з основних завдань громадського впливу зазвичай розуміють встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діяльністю органів публічної влади та порушення прав людини, які мають громадський інтерес. Особливістю громадського розслідування є те, що всі докази чи свідчення, зібрані в ході такого розслідування, стають відкритими для населення. Порядок проведення громадського розслідування (як й інших спеціальних процедур) полягає у тому, що ініціаторами громадських розслідувань можуть бути будь-які суб'єкти громадського контролю, проте організатором може бути виключно Громадська рада при МВС України¹⁹. З усіх спеціальних процедур використання цієї найбільше ілюструє ступінь лібералізації законодавства, залучення новітніх підходів до захисту прав людини (у тому числі, наприклад, обвинувачуваної особи) та взаємопроникнення державного і громадського (частково неформального) механізмів контролю над суспільним життям. Зрозуміло, що певну його сферу, яка пов'язана з вчиненням правопорушень, держава не може і не повинна залишати без нормативного регулювання офіційними приписами, але при цьому важливо якомога більш детально конструювати порядок її відносин із громадськістю за типом системи стримувань і противаги.

Висновки. Змістовний аналіз сутності інституту громадських рад може бути реалізований за використання методологічного інструментарію політичної теорії нового інституціоналізму. Цей напрям інституціоналізму був розвинений на основі досліджень демократичного транзиту, що дозволяє вивчати вплив на політичний процес структур, які не є безпосередньо органами влади.

Завдяки цьому можливо визначити, що однією з проблем функціонування громадських рад є їх фактична напівформальна інституціональна природа. Складно реалізувати ефективну контролюючу діяльність, якщо цей інститут є приналежним до державних структур, а його робота характеризується як форма їх зв'язків з громадськістю.

Особливого значення це набуває стосовно тих громадських рад, які перевіряють на відповідність чинному законодавству діяльність органів влади, що можуть у встановленому законом порядку обмежувати права і свободи людини і громадянина. Суспільні очікування щодо виконання в повній мірі покладених на них завдань роботи вимагають суттєвого сприяння означених органів держави, що не завжди може визнаватися такими за необхідне в політичних системах, які перебувають в процесі демократичної трансформації.

Анотація

Доведено, що змістовний аналіз інституту громадських рад може бути якісно реалізований через використання методологічного інструментарію політичної теорії нового інституціоналізму. Встановлено, що однією з прикладних проблем функціонування громадських рад є їхня фактична напівформальна інституціональна природа. На основі проведеного аналізу акцентовано увагу, що особливого значення даний аспект має для роботи громадських рад при органах державної влади, які уповноважені в законний спосіб обмежувати права людини відповідно до принципу пропорційності.

Summary

It is proved that a meaningful analysis of the institute of public councils can be implemented qualitatively through the use of methodological tools of the political theory of new institutionalism. It was established that one of the applied problems of functioning of public councils is their actual semi-formal institutional nature. On the basis of the analysis, the emphasis was placed on the fact that this aspect is of particular importance for the work of public councils at state authorities that are legally authorized to restrict human rights in accordance with the principle of proportionality.

¹⁹ Мозоль Т.О. Поняття та межі контрольних повноважень громадської ради при Міністерстві внутрішніх справ України / Т.О. Мозоль // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2017. – Випуск 1. – С. 141-142.

Використана література:

1. March, J.G. Footnotes to organizational change / J.G. March // *Administrative Science Quarterly*. – 1981. – Vol. 16. – P. 563–577.
2. Андрійчук Т. Громадські ради як інструмент участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики / Т. Андрійчук // *Політичний менеджмент*. – 2011. – № 3. – С. 71–79.
3. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : [монографія] / [Шайгородський Ю.Ж., Андрійчук Т.С., Дідух А.Я. та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю.Ж. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 148 с.
4. Демчишак Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття політичний інститут / Р. Демчишак // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2015. – Вип. 27. – С. 9–14.
5. Мейер Дж. Институционализованные организации: формальная структура как миф и церемониал / Дж. Мейер, Б. Роуэн // *Экономическая социология*. – 2011. – № 1 (январь). – Т. 12. – С. 44–67.
6. Мозоль Т.О. Поняття та межі контрольних повноважень громадської ради при Міністерстві внутрішніх справ України / Т.О. Мозоль // *Науковий вісник публічного та приватного права*. – 2017. – Випуск 1. – С. 140–143.
7. Наказ міністерства юстиції від 19.06.2017 р. № 196715 Про внесення змін до Положення про громадську раду з питань люстрації при міністерстві юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0799-17>
8. Наливайко Т. Здійснення громадського контролю за процесом очищення влади в Україні / Т. Наливайко // *Історико-правовий часопис*. – 2014. – № 2(4). – С. 18–23.
9. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики; пер. с англ. / Норт Д. – М., 1997. – 112 с.
10. Панов П.В. Институционализм(ы): Объяснительные модели и причинность / П.В. Панов // *ПОЛИС*. – 2015. – № 3. – С. 39–55.
11. Рибій О. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності / О. Рибій // *Політичний менеджмент*. – 2011. – № 1. – С. 34–42.
12. Робоча група по Дніпропетровській області громадської ради при МВС розпочала свою роботу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dp.npu.gov.ua/uk/publish/article/236994>
13. Рудовська С.І. Ключові поняття в діяльності консультативно-дорадчих органів / С.І. Рудовська // *Вісник НАДУ*. – 2015. – № 1. – С. 60–68.
14. Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : [монографія] / О.М. Стойко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. – 416 с.
15. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: [навчально-методичний посібник] / ДП «Укртехінформ» – Київ, 2013. – 250 с.

Oksana Bashtannyk,

*PhD of Political sciences, Senior Lecturer of the Department of Political Science,
Dniprovsky National University named by Oles Gonchar*